

Dosztojevszkij pöre

Alapvető viszonylataikban az emberek azokat a funkciókat testesítik meg, amelyeket egymás életében betöltenek. De van valami ezen felül is, valami megnevezhetetlen és nélkülözhetetlen, az emberi minőséget lényegében meghatározó többlet. Rengeteget tudunk róla, mégsem eleget.

Dosztojevszkij egyike a legnagyobbaknak, akik ezt a valamit az olvasó emberiségben tudatosították. Hálásak vagyunk és zavartak, védekezünk ellene és csodáljuk, mert arra kényszerít, hogy funkció-magunkat felülmúljunk — és ez nehéz. Dosztojevszkij úgy segít cipelni az emberiség terheit, hogy ő maga is teher, levethetetlen. Teher, mint a felelősség, a lelkiismeret, a vívódás. Jó és rossz, bűn és bűnhődés egyetlen író művében sem jelentkezik olyan gyötrelmes élességgel, mint éppen a „megalázottak és megszorítottak“ írójának könyveiben. És éppen ezek a kategóriák vonakodnak elfoglalni megnyugtató helyüket a tételes etikában, amióta a Dosztojevszkij-jelenség létezik. A kérdések, amelyek naggyá tették az orosz irodalmat — miért élünk? hogyan élünk? —, Dosztojevszkij megfogalmazásában hangzanak a legproblematiszabban. Olykor túlfűtötten és valószínűtlenül. Hogy Dosztojevszkij nyugtalanító világában mennyi a kivetített tudat és mennyi a felfogott valóság részaránya — arról többkevesebb pontossággal számot adtak életművének kutatói.

A Feljegyzések a holtak házából írója maga is leszállt az infernóba, nem volt kívülálló riportere a pokoli mélységeknek. Nem hűvös józansággal keresett holmi elvont igazságot, hanem háborgó lélekkel azt, miért van annyi igazságtalanság a földön, hogyan mocskolódik be a nagyszerű, tiszta emberi matéria, s hogyan tisztul magasztossá a megtaposott emberség. Nem attól minősült veszélyesnek a képmutató társadalom számára, ineszétikusnak a kellemkedő széplelkek szemében, hogy rémregények témáiból — s nemegyszer azok eszközeivel — formált magasrendű irodalmat. Dosztojevszkijt olvasva sosem lehetett, ma sem lehet mások — idő, hely, társadalmi helyzet tekintetében távoli emberek — bűné, nyomorát, betegségét, kiszolgáltatottságát, gonosz indulatait vagy szenteket megszégyenítő jóságát pusztán mint irodalmat vagy mint dokumentumot regisztrálni. Hatása olyan elementáris erővel robbant minden leüledett, megszilárdult — vagyis megnyugtató — tudást az emberről, hogy sem a részvét, sem a tárgyilagosság nem véd — mi ellen? Dosztojevszkij művészléte a védekezés reflexét váltja ki, éppen úgy, ahogy kezünket a szemünk elé kapjuk, ha hirtelen erős fény ér. Hanem a Dosztojevszkij-életműből kisugárzó fénycsóva belénk hatol, annyira meggyötör, hogy többé sose leszünk képesek elhinni, mások gyötrelme nem tartozik ránk. Körülbelül ez a lényünket a legrejtettebb mélységekig felkavaró hatás és tudatunk-szervezetünk védekező válasza adja meg Dosztojevszkij pörének az időtlenségét. Pedig ez a pör időben — történelmi időben — is felmérhető. Pontosabban: csakis a történelem ritmusával

tagolt idő mérheti mindazt, amit a 150 éve született Dosztojevszkij életműve kisugároz.

Amikor a költő Nyekraszov, a Pétervári Gyűjtemény szerkesztője 1846 decemberének egyik éjszakáján a Szegény emberek kéziratának végére ért, pontosan úgy viselkedett, ahogyan azóta is viselkedik Dosztojevszkij minden olvasója — úgy, mint akit katartikus hatás ért. Éjnek idején sietett a szerző lakására, hogy bámulatáról biztosítsa, s közölje vele, hogy folyóirata következő számában megjelenik a lélekbe markoló elbeszélés. Fjodor Mihajloviics ekkor huszonöt éves volt. Az utópista szocialistákat olvasta, és úgy érzett, úgy gondolkozott, mint nemzedékének legjobbjai, azok, akik két évvel később élére állnak az európai forradalmaknak. De az orosz társadalom még nem ért meg a polgári forradalomra. Azokra, akik siettetni akarták a történelem menetét, lesújtott az önkényuralom. Dosztojevszkij közöttük volt. Halálra ítélték, mert felolvasott egy levelet a barátainak. Belinszkij írta Gogolnak: nem akármi-lyen barátok hallgatták, hanem a Petrasevszkij-kör tagjai. Következett a Szemjonov téri szadista komédia: felsorakozott a kivégző osztag, s ekkor megjelent, gyalázatos deus ex machinaként, a cár küldöttje, s hozta a kegyelmet, mely így hangzott: száműzetés.

Az a Dosztojevszkij, aki tíz év múltán visszatért Szibériából, már nem volt azonos a Szemjonov téri elítélttel. Többé nem a lázadást hirdette, hanem az alázatot. Lemondott a forradalomról. De lemondhat-e a forradalom róla? A mai forradalmár kevésbé, mint az egykori, kivált, ha szem előtt tartja Lenin méltányosságát Tolsztoj, Marxék méltányosságát Balzac iránt. Dosztojevszkij „megtérésének“ évtizedei egybeesnek a nagy kételyek, a nagy csüggedések korával Európában. Flaubert a Madame Bovaryn dolgozik, Madách Az ember tragédiáján, Ibsen megírja a Peer Gyntöt, Eminescu a Császár és proletárt. „A magányossá vált egyének ez az elszakadása a nép életétől döntően fontos témája a világirodalomnak a XIX. század második felében“ — írja Lukács György Dosztojevszkijről szóló tanulmányában, kiemelve az életmű plebejus jellegét, valamint azt az érdemét, hogy „a régi Oroszország felbomlásának és újjászületésének folyamatát elsősorban a nagyvárosi nyomor környezetében... vizsgálja“. Ebben a környezetben az egyén maga teremt magának erkölcsöt: vagy elzüllik, vagy eltíporjék. Nincs mód a személyiség harmónikus kibontakozására, a képességek, az energiák eltorzulnak vagy tehetetlenül hullnak a semmibe. Raszkolnyikov nem a pénzért gyilkol, a XIX. század második felének Rastignacja ő, amint Lukács György jellemzi, meg akarja mutatni önmagának, hogy mire képes; a fiatal Dolgorukij, A kamasz példaképe Rotschild, a milliomos, Miskin herceg viszont, akárcsak Nasztaszja Filipovna, megveti a pénzt: az előbbi segíteni akar az embereken, hogy értelmet adjon az életének, az utóbbi bosszút áll rajtuk s önmagán, meggyalázott életéért.

A példák tovább sorolhatók. Mintha csak azért kérdezné minden hősével Dosztojevszkij, hogy mivégre élünk, hogyan kell élnünk, hogy bebizonyítsa: nincs válasz ezekre a kérdésekre. „Dosztojevszkij megrágalmazza a hőseit“ — kiált fel fájdalmasan az a Gorkij, aki nem írta volna meg sem az Éjjeli menedékhelyet, sem Az árulót, ha nem kapcsolhatja őket e megrágalmazott hősök sorához. Való igaz, hogy a számonkérésre

maga Dosztojevskij hatalmaz fel; még Miskin herceg meg Aljosa Karamazov sem képesek hatékonyan érvényesíteni az emberszeretetet. Mi a titka annak, hogy ezek a „megrágalmazott hősök“ monumentális kudarcaikkal mégis az emberi integritás megőrzésének ügyét szolgálják, máig ható érvényességgel? Hogy szertelen jellemük valamilyen alapvető igazságot árul el az emberi lényegről? Nietzsche kénytelen volt elismerni, hogy Stendhalon kívül egyedül Dosztojevskijtől tanult pszichológiát. Malraux egyik regényében olvashatjuk egy század eleji értelmiségi vallomását arról, hogy melyik az a három könyv, amely „megvédi az embert a börtön atmoszférájától“: „Robinson. Don Quijote. A félkegyelmű. Igen, ez a három könyv, vagyis ugyanaz a könyv... Mindhárom olyan emberről szól, aki kezdetben el van választva az emberektől. Mondjuk ki nyíltan: ártatlanságuk az, ami elválasztja őket... És mi ennek a három könyvnek a tartalma? A három remete mindegyikének meghasonlása az étellel és küzdelme a magány és az egyedüllét ellen, hogy újra megtalálja az embereket.“

Dosztojevskij pörének tulajdonképpeni vádlottja — ebben bírálói egyetértenek azokkal az írókkal, akik adósainak érzik magukat, Gorkijtől Thomas Mannig, Kafkától Camus-ig — minden olyan erő, amely az embert elválasztja az embertől, s magányában kiszolgáltatja őt a társadalmi manipulációnak csakúgy, mint a lélek elferdüléseinek. Téves és felesleges Dosztojevskij regényeinek a lélektani hitelességét szembeállítani az autentikus társadalomábrázolással: az olyan magasrendű művészetben, mint az övé, a kettő merev szétválasztása lehetetlen. Dosztojevskij a szó legnemesebb értelmében didaktikus író, bevallott szándéka leckét, erkölcsi leckét szolgáltatni népének s az egész emberiségnek. Nem ismer egyetlen célt sem, amely felmentené az egyént egyéni etikájának felelőssége alól. A számtalan kínálkozó példa közül hadd idézzek egyetlenegy, Goljadkin úrét A hasonmás című elbeszélésből.

Goljadkin, a csinovnyik, olyan társadalmi pozíciót akar magának kivívni, hogy tisztelet övezzé, senki se merje többé megalázni. Nem varrat magának köpönyeget, mint Akakij Akakijevics, elődje és ellentétpárja a cári kishivatalnokai sorsban. El is éri, amire törekedett, azt, amit szorgalommal és becsülettel nem tudott elérni: azért, hogy tiszteljék, hogy előre köszönjenek neki azok, akiket addig ő süvegelt meg alázatosan, minden becstelenséget elkövet. Azt hiszi, hogy a gátlástalanság csak átmeneti állapot, addig tart, amíg olyan megbecsült emberré válik, aki megengedheti magának a makulátlan jellem fényűzését, s lemondhat a tisztátalan eszközökről. De az eszközök fölébe nőnek a célnak, elmosás, elfeledtetik azt. Goljadkin úr, a tisztességes ember megsemmisül, hogy megszülethessék Goljadkin úr, a „köztiszteletnek örvendő“ ember. A látszatokat, nem pedig az emberi minőséget tisztelő társadalom hallgatólagos egyetértésével támogatja őt gyalázatos metamorfózisában, hiszen csak úgy maradhat fenn, ha kitermeli azt a konformista típust, amely előbb eltűri, aztán maga is cselekszi az igazságtalanságot. A kettő közt csekély a távolság, mert a tisztességtelen emberek eredetileg mind tisztességesek voltak. De bűnbe estek, s bűnük neve: siker.

Goljadkin — a hasonmás és az eredeti — koronatanú Dosztojevskij perében. Valamelyiküket el kell ítélni, hogy a világ rendje helyreálljon.

Filesz. Júlia

Xántus János hagyatéka

A Xántus név inkább csak a székely királybíró ösök és a kortárs tudományos szakíró jóvoltából közzismert Romániában. Az utazó és kutató Xántus János érdemeit nálunk — tudomásom szerint — csak Valentin Tebeica romániai utazókról és felfedezőkről szóló könyvének néhány mondata, valamint a *Scinteidban* (1965, 6706) írott cikke értékeli.

Az 1825. október 25-től 1894. december 13-ig terjedő keret önmagában is izgalmas időszak egy életrajzhoz. Sándor István tudománytörténeti vállalkozását — Xántus János életművének kritikai áttekintését* — azonban nem a történelmi kor, inkább a térbeli határok és a szellemi megvalósítások teszik izgalmassá és tanulságossá.

* Sándor István: *Xántus János. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1970.*

Mosmüller: Xántus János 1849 nyarán, Königrätzben

téka

Kardos G. György

Avraham Bogatir hét napja

Egy öreg zsidó paraszt hét napjába sűrítve bontakozik ki az 1947-es év Palesztinájának rendezetlen — az angol elnyomástól és belső ellentmondásoktól terhes — társadalmi élete. Az egyszerű Avraham — múltjának tanulságaként — tárgyilagosan méri fel sorsát, helyzetét, és igyekszik úgy irányítani öreg napjait, hogy életét tartalmasnak láthassa. Mellette, részben ellenpólusként, mint a regény másik kulcsfigurája jelenik meg Daniel, a 17 éves terrorista. Avraham eleinte csupán emberi segítőkészségből, az események alakulásával azonban már tudatosan rejti el a jószándékú, de forrófejű, meggondolatlan Danielt. A mű egészében Izrael állam megalakulásának korrajzát adja, de sejteti a bekövetkező közel-keleti eseményeket is. (Kriterion, 1971.)

Cîmpian Alexandru

Közlekedés

Korprobléma; mindenkit érdekel, akár a kormánykerék mellett ül, akár gyalogosan jár. Összefoglalja — 350 lapon — mindazt, amit a személygépkocsiról, elsősorban a nyújtásról tudni kell, ismerteti a legfontosabb közlekedési szabályokat, törvényeket, közúti jelzéseket, gépkocsi-típusokat s nem utolsósorban azokat a vizsgakérdéseket (és helyes válaszokat), amelyekre a leendő járművezetőknek a vizsgán felelni kell. Alig egy fél év leforgása alatt a Csík-szerződésben megjelenő napilap szerkesztőségének a második házagpótló kötete került az érdeklődők asztalára. Dicséretre méltó, követni való vállalkozás. (Megyei Milíciafelügyelőség — Hargita, 1971.)

téka

Béla Kelemen

Dictionar de buzunar maghiar—román

Az 1964-ben először megjelent Magyar—román zsebszótár 2. kiadása a kétnyelvű előszó szerint számot vetett azzal a ténnyel, hogy „...hat év alatt a tudomány és technika fejlődése, valamint a közigazgatásban, gazdaságsszervezésben és más területeken bekövetkezett változások révén mindkét nyelv szókészlete új szavakkal meg új jelentésekkel gazdagodott”. Valóban, belelapozva a népszerű kis kézikönyvbe, ott találjuk már akár az atomfegyvermentes és atommagfizika, akár a holdkomp és holdrakéta szavakat... A szótár nélkülözhetetlen, ha pontosan akarunk tájékozódni a két nyelv kifejezőgazdagsága között a sajtóban, a modern irodalomban vagy a mindennapi beszélgetés területein. (Editura științifică, 1971.)

Fábrý Zoltán

Vigyázó szemmel

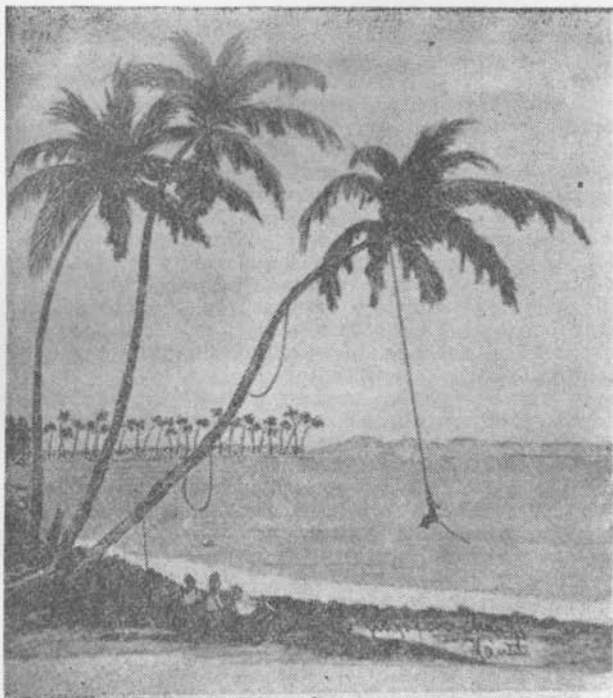
Posztumusz kötet, de még maga a szerző rendezte sajtó alá. A cseh és szlovák néppel való együttélés nemzetiségi élményanyaga gyűlt itt egybe, tanulságos szemelvényekben, melyek egy részét más Fábry-kötetektől (vagy éppenséggel a régi Korunkból) ismerjük, megmozdultak azonban fiókokban elheverő kéziratok is. Meglepetés a fiatal Fábry néhány, a húszas évek elejéről való kassai cikke, bennük a háborút és forradalmakat követő ellenforradalmi időszak minden keserősége. A kötetben nyomon követhetjük a „stósi remete” sajátos pályáját, mely következettségében a proletariátus feltörekvésének

Xántus János, mivel édesapja, Xántus Ignác Széchenyi Ferencnek, majd Széchenyi Istvánnak munkatársa, gazdasági és jogi ügyeinek intézője volt, ifjúkori éveit Somogyban, Kaposvárott és Pécsen töltötte. A pécsi akadémián bölcséletet és jogot tanult, s ezekben az években ismerkedett meg a népelettel. Élményei és tanulmányai hatására írta meg első dolgozatát a cigányságról, amelyet — mivel családja állandóan tartja a kapcsolatot a szülőfölddel, és a házbán rendszeresen olvassák a kolozsvári *Hon és Külföld* című folyóiratot — 1847-ben ehhez a laphoz küld be. Kolozsváron kezdődik írói és tudományos pályája.

Huszonhárom éves, amikor kitör a forradalom. 1848. május 25-én bevonul nemzetőrnek, szeptemberben tüzerként harcolja végig a pákozdi csatát, 1849-ben Komárom felderítése közben az osztrákok elfogják. Szabadulás, szökés, németországi út, szervezkedés, majd újabb hazatérés és ismét fogság következik. A prágai börtönbe kerül, de innen szintén sikerül megszöknie. Londonba menekül, itt részese az emigránsok reményeinek és reménytelenségeinek. Kapcsolatba kerül az európai demokratikus és szabadságmozgalmak képviselőivel, sőt egyes források szerint Marx Károllyal is. 1852-ben régi szándékát valóra váltva útnak indul Amerikába: New York, Washington, majd Saint-Louis az út állomásai. A szerveződé és ököljogra alapozó világban nehezen találja meg a helyét a romantikus, hűmán műveltségű Xántus János.

Xántus János festménye

Xántus János festménye

1853-ban New Orleansba érkezik, Amerika ismeretlen vidékeinek felfedezéséről ábrándozva. Részt vesz néhány gyűjtőúton, de bizonytalan anyagi helyzete és forradalmi múltja miatt nem sikerül tartósan beilleszkednie az expedíciós vállalkozásokba. A déli államok egykori magyar telepein, a mai Davis City helyén alapított Új-Budán és Új-Aradon sincs több szerencséje. Sikertelen farmer-vállalkozás után reménytelen helyzetben, végső menedékként beáll az amerikai hadseregbe. A „vadnyugatot” felderítő expedíciós hadtestben kerül kapcsolatba azzal a két emberrel, akiknek barátsága és segítségé döntő volt életében. Az expedíciós csoport orvosa, dr. Alexander Hammond nemcsak egészségügyi, hanem tudományos megbízott is, feladata az ismeretlen területek természettudományos feltárása. Hammond felfigyel Xántusra, munkatársává fogadja, és kapcsolatba hozza Spencer Fullerton Birddel, Amerika egyik legrangosabb tudományos intézetének, a Smithsonian Institute-nak a professzorával, aki egyben a hadsereg felügyelő tábornokának a veje. Ez a kapcsolat Amerika jelentős tudományos és hadügyi szerveinek erkölcsi és anyagi támogatását biztosította Xántus becsvágya és gyűjtőszentvédélye számára.

Terepmunkája nyomán korszerűen preparált állatok, növények és ásványok tömege indul az Unió tudományos intézetei felé. Már az első küldemények megérkezése után elismeréssel szól róla a Smithsonian Institute évi jelentése. 1856-ban örökös tag-

tékat

és új társadalmat teremtő győzelmének tvén fut végig, sohasem nélkülözve a katartikus őszinteséget. Az 1970. április havában kelt Utószó a hűség-ről ötven esztendő írásanyagát fogja össze s magyarázza meg az együttéléstől fakadó humánnum mint közösségi magatartás apoteózisával: „Az emberség elkötelezettjei és közvetítői vagyunk”. (Madách Könyvkiadó, 1971.)

Gárdos Miklós

Nemzetvesztők

A szövetséges hatalmak moszkvai elhatározása értelmében a második világháború befejezése után a háborús bűnösöket felelősségre vonták tetteikért. 1968 végéig Magyarországon 20 941 személyt ítéltek el háborús és népellenes bűncselekmények miatt. A magyar háborús főbűnösök (Szálasi Ferenc, Bárdossy László, Imrédy Béla, Sztójay Döme, Beregffy Károly, Jaross Andor, Rajniss Ferenc, Koltovszky-Borcsa Mihály) mármár feledésbe merülő sötét alakjait idézi fel ez a könyv. (Táncsics, 1971.)

Nikosz Kazantzakis

Zorbász, a görög

A nagy filmsiker után bizonytalankodva vesszük kezünkbe a könyvet: vajon nem lesz-e csalódás, mint ahogy már nagyon sok esetben előfordult?... De szerencsére Kakoyannis, a rendező valóban szeniális partnernek bizonyult: a regény alakjai állandóan Anthony Quinn és Lili Kedrova alakításait juttatják eszünkbe. Zorba a regényben is ugyanaz a legyőzhetetlen, küzdő ember, akire pontosan illenek Hemingway szavai: „Az ember nem arra született,

téka

hogy legyőzzék — az embert el lehet pusztítani, de legyőzni nem lehet soha!“ Remek művel gazdagodott a Horizont-sorozat. Amit fájlatunk: korábban kellett volna eljutnia az olvasókhöz, hogy már ne csak a filmélmény letisztult emlékével tudjuk összehasonlítani, bár úgy tűnik, ebben nem is annyira a sorozat szerkesztői a ludasok, inkább a magyar fordítók, akik maguk is csak a film nyomán figyeltek fel a regényre. (Kriterion, 1971.)

Henry Fielding

Tom Jones

Az angol felvilágosodás trójának már igazi értelemben vett regénye a társadalmi viszonyok hatása alatt fejlődő emberrel kíván foglalkozni. „Az emberi természetet a maga egyszerű voltában mutatjuk be“ — mondja az író, s ilyen jellegű „közbeszólásai“ minduntalan felbukkannak a regény lapjain. Elméleti nézeteinek alkalmazása világosan felismerhető a mű szerkezetében. Fielding főhőse, a talált gyermek, akit bizonytalan származása, előkelő nevelése változatos környezetbe, szélsőséges helyzetekbe sodor, hajlamos a polgári civilizáció befogadására. A regény, mely most a Horizont-sorozatban jelent meg, művészi értékein túl jelentős kordokumentum, hiszen a főhős végighordozásával az alvilágtól az előkelőségig a társadalmi események is belejátszanak a cselekménybe. (Kriterion, 1971.)

Victor Hugo

A nevető ember

A Horizont-sorozatban most a romantika atyjának 1869-ben, a száműzetésben írt, méltán világsikerű regénye jelent

jává választja a Philadelphiai Természettudományos Akadémia. Barátai, hogy munkájához alkalmasabb keretet teremtsenek, egészségügyi beosztottként Kaliforniába, Fort Tejonba küldik, ahol lényegében egy erőd katonaoorvosi teendőit végezte. Itt feletteseknek értetlensége teszi nehezzé számára a gyűjtést. Kilép a hadseregből, és az amerikai tengerkutató hálózat egyik állomásának megszervezője és megfigyelője lesz, egy akkoriban teljesen elhagyatott ponton, a Szent Lukács-fokon. Neve ekkorra már Amerika-szerte ismert a természettudományos gyűjtők és kutatók között, hiszen szakfolyóiratokban néhány angol nyelvű tudományos közleménye is megjelent. Gyűjtéseiről lelkes hangon szólnak a megbízó intézet évi jelentései. A Fort Tejon-i gyűjtést például ekképpen értékelik: „Aligha akad párja földrészünkön, ha megfontoljuk, hogy 16 hónapnyi munka árán egyetlen személy hozta létre, aki még hozzá majdnem állandóan el is volt foglalva hivatali kötelességeivel, és ezenkívül különböző nehézségeket is le kellett küzdenie.“ (Ez a gyűjtés csaknem 2000 madarat, sok száz fészket és tojást, mintegy 200 emlőt, sok hullót, halat, rovar, növényt, csontvázat tartalmazott!)

Gyűjteményei, melyeket az akkori Amerika legnagyobb tudósai dolgoztak fel, 190 (!) új fajjal gazdagították a rendszertant. Csak a nagyobb tételekre tekintve 81 új rovar-, 67 hal-, 57 csiga-, 9 emlős-, 27 madár-, 56 rák- és 28 új növényfaj szerepelt a Xántus gyűjtötte amerikai anyagban.

Természettudományos gyűjtései közben is szüntelenül foglalkozik a népelettel, az indiánok szokásaival és hagyományaival. A róluk írott feljegyzések közül nem egy pótolhatatlan forrásanyaggá vált a vizsgált törzsek kipusztulása miatt. Több ekkor írott levele és beszámolója azonban csupán irodalmi élményeinek szépírói feldolgozása, képzelt utazások leírása, melyekben furcsán keveredik a fantázia és a valóság, a sorok között a természettudós mellett szüntelenül felbukkan az újságíró és a kalandor is. Amerikai életrajzírója nem is mulasztja el ezt szemére vetni.

A szecessziós háború alatt Xántus tengerkutatói megbízása megszűnik, 1862-ben — viharos időkben — nevezik ki az Egyesült Államok mexikói konzuljának. 1864-ben, 39 éves korában újabb nyugat-európai út után tér először haza. Útja szakadatlan ünneplés. A nyarat Erdélyben fejezte be, ahová Kubinyi Ágoston, Fridvaldszky János, Szász Károly és mások társaságában érkezett. Az egykori tudósítás szerint például Tordán „a szállásadó bizottmány... sehogy sem tud instrukciója szerint cselekedni, mert a vendégszerető polgárság egyik a másik kezéből kapja ki az érkezőket“. Ellátogat Csik-tapolcára is, a családi kúriába, feleleveníteni a rokonsági kapcsolatokat. Marosvásárhelyen részt vesz a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók nagygyűlésén, s előadásában egy természettudományos szak-könyvtár felállítását szorgalmazza.

Az elkövetkező években minden erejét a budapesti Állatkert megszervezésének szenteli, de nyugtalan természetű és sikertelen házassági kísérlete miatt nincs maradása a magyar fővárosban. Otthagytja

az Állatkert igazgatói állását, és újabb expedícióra vállalkozik. 1868 októberében a bécsi Tudományos Akadémia szervezte kelet-ázsiai expedíció tagjaként, de önálló gyűjtő-feladatokkal kel útra; ostoba véletlen folytán az expedíció osztrák vezetője éppen Karl Scherzer, akivel Xántusnak már a londoni emigráció idején, de később New Orleansban is nagy kellemetlenségei voltak. Igyekszik elkerülni az összeütközést, külön úton halad, közben rendszeresen gyűjt Indiában és Ceylonban. A maláj szigetvilágban nemcsak mint természettudós és néprajzos kutató, de a maláj nyelvvel, hitvilággal is megismerkedik (Sándor István Xántus maláj nyelvű Pétőfi-fordításából is közöl szemelvényt). Hatalmas anyagot gyűjt Sziámban, Kínában és Japánban; neki tulajdonítják a japán partvidék egyik első térképét.

Vágyainak megvalósítása, fehér ember számára ismeretlen területek feltárása csak azután vált lehetővé, miután a sorozatos ellentétek miatt megváltak az expedíciótól, és Borneóban, a fejedelmek földjén, a dajakok között gyűjt és térképez önállóan.

Ceyloni, indokínai és malájföldi élményei, az orángután- és rinocérosz- vadászat, a dajak hétköznapok egzotikuma különleges élmény-korszak életében. Nem véletlen talán, hogy ebben az időben keletkeztek a Sándor István kötetében szereplő Xántus-rajzok legszebbjei, a tudományos igényű, de különleges látásmódját és színvilágát tekintve művészi értékű vázlatok.

Xántus kelet-ázsiai gyűjtésének csak egy töredéke érkezett meg Európába, a többi hajótörések, postai bonyodalmak során elkallódott. De ez a töredék is mintegy 65 ezer növénytani és több mint 96 ezer állattani tárgyat tartalmazott. A gyűjtés fő részét ez esetben már a csaknem 260 ezer néprajzi tárgy jelenti. Jókai Mór az elsőkközött tekinti meg Xántus gyűjtéseit, és elragadtatva ír a látottakról: „Múlhatatlanul szükséges, hogy azok egy külön etnográfiai osztályban egyesítettessenek és azoknak a rendezése és az osztály fejlesztése külön osztályörre bízassék.”

1870-ben nyílik meg az a kiállítás, mely rádöbbenti az illetékeseket és a nagyközönséget arra a lehetetlen helyzetre, hogy van egy gazdag kelet-ázsiai gyűjtemény, de ismeretlen a monarchia népeinek néprajzi anyaga. E hiány pótlására az 1872-es bécsi világkiállítás előkészületeinek jegyében indul meg a közép-európai gyűjtés, melynek keretében Xántus elsősorban Erdélyben és a Partiumban gyűjt. A gyűjtés az eredeti elképzelés értelmében a bécsi világkiállításon kerül először a közönség elé. Sándor István felhívja a figyelmet arra, hogy a kiállítás első termében az erdélyi románok, a szászok és a hétfalusi csángók tárgyai kaptak helyet; a teremből elragadtatva számol be a korabeli sajtó. A második terembe is erdélyi anyag került, kiegészítve a szomszédos tájak, a máramarosi és Arad megyei románok tárgyaival. Később újabb erdélyi tárgyak, torockói és kalotaszegi himzések, román katrincák és szász népviseleti anyag is került kiállításra. Tudomásunk szerint ez az egy évszázaddal ezelőtti gyűjtés és kiállítás az első jelentős tudományos feltárása és európai bemutatása a hazai népművészetnek.

meg, melyben tulajdonképpen a XVIII. századi angol erkölcsök és intézmények élethű leírását adja, erős társadalomkritikai, néhol forradalmi hangsúllyal. A furcsaságok sokszor már az abszurd határait súrolják, egyébként a groteszk az uralkodó; az alakok a romantika ellentétvegyítő technikájával megformáltak: Josiane hercegnő bűvölő szépsége aljas lelket takar, ő az arisztokrácia jellemző képviselője, a főhős pedig gyerekkorában eltorzított szörny, ő a „nevető ember“, Anglia párja, aki szikrázó beszédekben leplezi le az igazságtalanságot, a visszaéléseket. (Kriterion, 1971.)

Borsos Miklós

Visszanéztem félutamból

„Csomafalva és Hóstát ivadéka” nemcsak szobraival és festményeivel-grafikáival rögzíti és örökíti, hanem — azon túl, hogy aranyműves és éremkészítő is (gondoljunk Eminescu-érmére) — íme, az írás mestereként mutatkozik be! A nagyszabedű gyermekkor rácsodálkozásai, küzdelem Győrött a pályakezdésért, letörés a főiskolai felvételin, firenzei eszmélkedés, csavargás Európában, s végül a teljes kibontakozás a tihanyi műteremben, művek és kölcsönhatások eredetének és hátterének vallomása — olyan színjáték ez, mely az új magyar művészetnek tájban, történelemben és emberségben való fogantatására ébreszt. Nemcsak Egry, Barcsay, Dési Huber közvetlen közelébe férközünk, jut irodalomtörténeti élményből is: remek például a Kassák-jelentés. A reprodukciók közt Bartók és Szabó Lőrinc fejszobra, vagy a Godot-ra várva és a Luna absztrakciója művészi végleteket jelöl. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.)

téka

Michel Butor

La modification

Michel Butor regényének cselekményét pszichológiai fonálra fűzi. Főhőse a vonatfülkében két távollevő asszony (barátnője és felesége), ugyanakkor két város között is őrlődik. Utítársai, akárcsak a Moby Dicket üldöző hajó legénysége Melville-nél, az embertípusok „összességét” alkotják: fiatal nászutasok, pap, tanár, kereskedelmi utazó, olasz kispolgárok... Ők a „belső átalakulás” környezete. Az író magát az olvasót akarja arra az útra vezetni, amelyet párizsi kispolgár-hőse megtett: egynapi utazás alatt gondolatai új irányt keresnek és kapnak, s ez ugyanígy megtörténhet az olvasóval is a regény elolvasása után, bármikor. (Editions de Minuit, Paris, 1970.)

Beaumarchais

Figaro házassága

Amikor Figaro először jelent meg a színpadon, a forradalom eszméi már kezdték sűríteni a levegőt Franciaországban. A hűbéri hatalomnak számárjűlet mutató, mókás figura — lakáj, de emberi magatartása fölötte áll a szolgállelkűségnek, bátran gúnyolja grófi gazdját, az egész nemességét. Beaumarchais korának közönsége — köztük arisztokrata, semmittevő gazdag, felfelé könyöklő polgár — nevetett a szerző művén, s későn döbrent rá, hogy önmagát neveti ki. Noha Beaumarchais Figaro-figurája csak fricskázza az elődsdi társadalmi rendet, a bőven osztogatott fricskák mégis kifejezték a fennállott hatalom elleni tiltakozást, az együttérzést a néppel; ezért maradt hosszú életűnek színpadon is, a könyv lapjain is. (Kriterion, 1971.)

A nagy erőfeszítések árán létrehozott értékes gyűjtemény sorsát majdnem megpecsételi a hetvenes években a nyomasztó gazdasági válság. Bár a megalakuló néprajzi múzeum első igazgatója — a megszervezés érdemének elismeréseként — ugyancsak Xántus János, anyagi lehetőségek híján sokáig nem képes a gyűjtemény számára értékéhez méltó keretet teremteni.

A sok érdektelenség és mellőzés között még egyszer fellángol az öregedő Xántus munkakedve, amikor a bécsi néprajzi múzeum megszervezéséhez kéri segítségét, s felettesei anyagi támogatást is adnak.

Hajszolt életritmusa, szeszélyessége és a részletekbe való elmélyülés hiánya miatt mindig a kezdeményezés, a feltárás és a gyűjtés feladatát vállalta, a feldolgozás és a kiteljesítés munkáját, a babérok learatását rendszerint másoknak engedte át. Szerencsétlen magánélete, a hosszú évtizedek viszontagságai nem múltak el felette nyomtalanul. Elete végére elméje elborult, de még ebben a szomorú korszakában is jellemző volt rögeszméje: „arannyá változtatni a dolgokat”.

Sándor István könyve alapos forrásfeltáró munka nyomán hozza emberközelbe a diák, a forradalmár, az emigráns, a kutató, az író és a szervező Xántus Jánost. A szerző maga is kettős célt követ. Egyrészt a széles érdeklődésre számot tartó regényes élettörténet fonalát követi, lebilincselő fejezetekben fűzi egymáshoz az eseményeket, másrészt tudományos alapaossággal mutatja be az olvasónak az érthetetlenül feledésbe ment, példamutató tudományos eredményeket. Ebben az összefüggésben különösen nagy értéke a kötetnek a lelkiismeretesen összeállított jegyzetanyag, valamint Xántus János tudományos, szépirói és riporterri közleményeinek 243 címet felölelő jegyzéke. Ugyancsak a függelékben kapott helyet — szinte sort sorra követő lelkiismeretességgel — az a több mint 800 irodalmi hivatkozás, mely Sándor István számára a kötetbe foglalt adatok és eredmények forrását jelentette. Ez a tudományos fegyverzet szilárd alapot jelent a továbblépéshez, hiszen — a kötet íróját idézve — Xántus szerteágazó életművének számbavétele sokoldalú munkát követel. Ez a kötet elsősorban a néprajztudomány szempontjából tekinti át Xántus pályáját.

A Xántus-hagyaték természettudományos értéklésének történetét követve kiderül, hogy a természettudós — „terebbiológus” — Xántus Jánosról jóformán csak külföldi értékelések ismeretesek. Reméljük, hogy a természetkutató Xántus János teljes — amerikai, délkelet-ázsiai és európai — munkájának alapos tudományos ismertetése sem várat sokáig magára.

Nem kétséges, hogy Sándor István jóval többet nyújt, mint pusztán vázlatos pályaképet a tudománytörténet egyik érdekes-izgalmas egyéniségéről; sikerült emberközelben bemutatnia Xántus Jánost, a sokoldalú tudóst és utazót, hozzáférhető és megbízható alapot teremtett a résztudományok további forrásfeltáró és értékelő kutatásai számára.

Ifj. Szabó T. Attila

Sik Endre

Vihar a levelet...

Eleve gyanús, ha a szerző magyarázkodással kezdi regényét. Még Fieldingnél is. Csakhogy — mint utólag kiderül — az ő esetében a gyanú alaptalan. Illetve a szerző meghirdette „program” igazolja önmagát a regény lapjain, mert valóban szerves a kapcsolat a bevezető és a mű további részei között. Az idea és a megvalósulás között nem marad szakadék, melyen a „tisztelt és nagyrabecsült olvasó” esetleg nem tud átjutni. S — horribile dictu! — a szerző valóban újít — s újításának funkciója van.

Mindezt nem azért mondtam el, mintha nem lenne ismeretes, akár az átlagos irodalmi műveltséggel rendelkezők számára is, — csupán ellenpéldára volt szükségem. Mert Szöcs István bevezető magyarázkodása* — másodsor, utószóként is elolvasva — számomra nem több szabadkozásnál. A szerző már az első oldalon nyomatékosan figyelmeztet: „nem szabad abba a helyzetbe képzelni magunkat, mintha egy vallomás fölтанúi vagy naplóféle, lelkiismeretkönyvítő emlékirat olvasói volnánk. [...] a regényhős mindezt senkinek sem »mondja«, és közlései nincsenek alárendelve az eseményekkel járó érzelmi állapotoknak vagy a hős fogalmazási készségének.” S később, még egyértelműbben: „Buttkai egyszerre bír saját regényhős-tudatával és a szerző tudatával. Nem tudathasadás ez, hanem az ellenkezője: tudategyesülés.” Magyarán: ezt a regényt is úgy kell olvasni, mint bármelyiket, hiszen az író előrebocsátja, hogy ami következik, az regény...

Miután ily sikeresen tisztáztuk a szóban forgó írás műfajára vonatkozó kételyeinket, ideje szemügyre vennünk az énregény főhősét, Buttkai Andrást, aki a cselekmény kezdetének időpontjában harmincöt éves, feleségétől immáron négy éve elvált, „átlagon felüli” intelligenciával rendelkező, kolozsvári illetőségű történelemtanár. Pedig ő nem nagyon siet, hogy észrevegyük. Teremtője ugyanis nem ruházta fel azal a képességgel, hogy kitűnjék társai közül. Eleve megfosztotta az „önérvényesítés képességétől”, de még a szándékától is; ezzel igen szorosan körülhatárolta cselekvéskörét: egyképpen gúzsbakötötte a regényhőst, aki a vegetatív (no meg férfiúi) szükségleteinek kielégítésére irányuló cselekvéseken kívül semmi más, konkrét eredményekben lemérhető nem tesz. Pedig lehetősége éppen lenne rá: könyvtárában és koponyájában óriási mennyiségű tudást halmozott fel, melynek elemeit néha egymáshoz is fűzi a maga kissé pszichopatologikus délibábos módján.

Buttkai magatartását valamiféle túlságosan is rigorózan értelmezett szerénység- és becsületesség-eszmény határozza meg; emiatt tartózkodik a cselekvéstől. Hiába vannak életrevaló ötletei — melyeket mások oly buzgón fel-, illetve ki is használnak —, s nem rest a felmerülő módozatok, lehetséges cselek-

Nagyszerű kordokumentum ez a memoár. A Próbaévek jolytatásaként megjelenő Vihar a levelet... a harmincas évek közegeből a háború végéig terjedő időszak eseményeit foglalja magába. Megkapó őszinteséggel és tárgyilagossággal tárja elénk a szerző a személyi kultusz és a háború éveiben általa és más kommunisták által átélt megpróbáltatásokat. A könyv hősei között szerepelnek a moszkvai magyar emigráció jól ismert alakjai: Lukács György, Gábor Andor, Illés Béla, Lányi Sarolta, Rudas László, Szántó Béla, Rákosi Mátyás. „A múlt viszontagságainak és a háború szörnyűségeinek fájó emléke szolgáljon intő példaként: tegyük meg minden tőlünk telhető, hogy azok soha többé meg ne ismétlődhessenek” — szól az író üzenete. (Zrinyi, 1970.)

Mikszáth Kálmán

Különös házasság

Egyike a magyar irodalom legnépszerűbb, legolvasottabb regényeinek. Megírásának hátterében az 1890-es évek egyházpolitikai küzdelmei állanak. Egy évszázaddal korábban, a XVIII—XIX. század fordulóján játszódik a cselekmény, de a kedélyesen anekdotázó múltidézés nem oldja fel Buttler János történetének komor hangulatát. Romantika és realizmus sajátos ötvözete a mű. Alkotó módszeréről, a korszerű valóságábrázolásról így vall az író: „egy történetnek mindig igaznak kell lennie, ha jóra való író beszél. Csakhogy nem úgy, hogy megtörtént, hanem úgy, hogy megtörténhetett volna.” (Kriterion, 1971.)

* Szöcs István: *Üvegfedő. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár, 1971.*

téka

Stendhal

A pármái kolostor

Majdnem száz éve — az író „felfedezése” óta — a világirodalom egyik legolvasottabb műve. S méltán, mert Stendhal mint ember és mint író kortársa volt a XIX. század első fele haladó törekvéseinek; nem elégszik meg a korában oly divatos keszkenőlobogató polgári „nyalánkságokkal”: a romantikára jellemző kalandokkal, meglepő fordulatokkal, cselszövésekkel fűszerezett cselekmény nála csak kellék, mely a legnemesebb módon ötvöződik a reális ábrázolásmóddal, s nem ritkán a mélyreható bírálattal. Ezért oly népszerű Sanseverina grófnő és Fabrizio története, mely most a Horizont-sorozatban jelent meg. (Kriterion, 1971.)

Juhász Ferenc

A halottak királya

Juhász Ferenc legújabb, több mint ötezer sorból álló lírai eposza a történelemből ihletődött: IV. Béla, a Muhi pusztai vereség után a dalmáciai tengerpartig fut a tatárok elől, itt várja meg az ügy jobbrafordulását, hogy visszatérhessen országába, s hozzákezdhessen az élet helyreállításához. A költő, azonosulva a „halottak királyá”-val, egy iszonyú vívódás belső történetét, Élet és Halál küzdelmét írja le, amelyben az üldözött király visszautasítja a növény- és állatvilág csábítását, Ember-Népe mellett tart ki, noha a menekülő csónakot egyelőre csak a halott vitézek veszik körül, a tenger mélyén. A közösségnek elkötelezett költő fájdalom-szép vallomása ez a könyv. (Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.)

vések igen körültekintő és részletes végiggondolására sem, mert a szerinte föltétlenül ügyeskedéssel, törtétesel párosuló kivitelezésre, megvalósításra nem vállalkozik; nem akar hasonlóvá válni szűkebb környezetéhez: kollégáiból s azok rokonaiból álló társaságához. Mélységesen lebecsüli őket kisszerűségükért, önzésükért, pedig egy szempontból mindenképpen többet érnek, mint ő: cselekednek, s cselekedeteik többnyire társadalmilag is hasznosnak bizonyulnak. Ezért Buttkai „sztoikus szemlélete”, önmagának sem bevallott irigykedése ezen a szinten értéktelennek minősül. Híres spekulatív logikája is akkor bicsaklik meg, mikor ezeket az embereket — a tények nagyon is felületes ismerete alapján — romlottabbnak hiszi, mint amilyenek. Így éppen potenciáljának egyetlen „termékeny” területén, gondolkodásában következik be a csőd, s ez jelenti bukását: még jelentéktelenebbé szürkül az oly lesajnált társaságban, melyből végül is elmenekül.

Etikailag tehát mindenképpen dicsérendő tette vállalkozott Szöcs István a szép ideákat hirdető, de tartalom nélküli, cselekvésre képtelen „erkölcsiség” létjogosulatlanságát — intellektualizált, árnyalt beállításban, nagy gondot fordítva a művészi kivitelre... Bár a konfliktus, a kétpólusú „regényter” ellentétes előjelű figuráit a szerző nem helyezi megfelelő távolságra ahhoz, hogy tudatosítsa: a konfliktus és Buttkai bukása csak neveléséges látszat, csak üvegbura alatt lehet szembehelyezni egymással a szereplőket. S ez a megállapítás — több-kevesebb joggal — Szöcs eddigi szépprózai munkáira (*Kritikus holdtölte*, *Rovarcsapda*) is érvényes: a szerző tulajdonképpen egysíkú típusokat próbál lebontani és az összetevőket egymással szembehelyezni, s ezzel a túl spekulatív módszerrel az olvasók jelentős hányadát eleve megfosztja az élménytől...

Ezen a felfogásbeli tényezőtől: a regény sokhelyütt nagyon is részletező, zsúfolt. „Az író köteles mindent szóba hozni, amit fontosnak tart, s köteles minden kínálkozó gondolatmenetet végiggondolni... — olvashatjuk a bevezetőben, s a szerző, sajnos, túlságosan is ragaszkodik ehhez az elvéhez. Lehet, hogy azon másik felfedezése miatt, miszerint „... az írás tett, főleg ha gondolatok is vannak benne.” Ez való igaz, csak hogy a gondolatok elvárják, hogy kordában tartassanak, és hogy lehetőleg ne egymás hegyére-hátára lökessenek, hanem szigorú logikával rendszerbe foglaltassanak. Hogy ne keveredjenek az esszéizáló részek a párbeszédekkel, s a könyv terjedelmének egytizedét ne egy amúgy is fölösleges „pszichomitológiai tanulmányvázlat” foglalja el. Módosítható, egységesebb felépítésben Szöcs István „gondolatai” inkább elérnék céljukat.

Végül is tehát az írónak ama gunyoros kérdésére, hogy „mit tartson szem előtt a mai regényíró?” — kicsit elkapatva a „vadászláztól” —, azt válaszolhatnók: a szerkesztést is!

Németi Rudolf